

ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСІБ, ЗАЛЕЖНИХ ВІД АДИКТИВНИХ РЕЧОВИН

LEGAL BASIS OF REHABILITATION AND RESOCIALIZATION OF PERSONS ADDICTED OF ADDICTIVE SUBSTANCES

Шлапко Т.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету

Берцюх А.О., студентка
Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету

Номировська Ю.В., студентка
Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету

Кількість осіб, залежних від адиктивних речовин, зокрема від наркотичних засобів і психотропних речовин, поступово зростає в Україні та у світі. Вирішення проблеми наркозалежності потребує комплексного підходу, а залежні особи – якісної медичної допомоги і соціального забезпечення з боку держави.

У статті надано характеристику залежності від адиктивних речовин, визначено актуальні проблеми реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин, а також запропоновано шляхи вдосконалення системи реабілітації та ресоціалізації цих осіб.

Авторами з'ясовано особливості залежності від наркотичних засобів і психотропних речовин, зокрема її фізичний і психічний аспекти. Зроблено висновок, що залежність від адиктивних речовин є біо-психо-соціо-духовним розладом особистості, а саме – хворобою, яка потребує лікування та зумовлює необхідність соціального забезпечення з боку держави. Визначено поняття «реабілітація» та «ресоціалізація», а також проаналізовано положення українського законодавства щодо боротьби з наркоманією та надання соціальних послуг особам, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин.

У статті з'ясовано актуальні проблеми реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин, зокрема відсутність єдності законодавства в цій сфері, відсутність державної фінансової підтримки приватним реабілітаційним центрам, а також наявність явищ стигматизації та дискримінації осіб, залежних від адиктивних речовин.

Запропоновано комплексний підхід до реабілітації і ресоціалізації залежних осіб і боротьби з явищем наркоманії, ключовими складниками якого є такі: прийняття окремого Закону «Про медико-соціальну реабілітацію осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин»; створення мережі державних реабілітаційних закладів і надання фінансової підтримки приватним центрам реабілітації осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин; проведення просвітницької роботи серед населення з метою подолання явища стигматизації та дискримінації наркозалежних у суспільстві.

Ключові слова: залежність, залежна особа, особа, залежна від адиктивних речовин, адиктивні речовини, наркотичні засоби та психотропні речовини, реабілітація, ресоціалізація.

The number of addicts, including narcotic drugs and psychotropic substances, is gradually increasing in Ukraine and in the world. The solution to the problem of drug addiction requires a comprehensive approach, and the addicts need quality health care and social security from the state.

The article describes the dependence on addictive substances, identifies topical problems of rehabilitation and re-socialization of addicts, and proposes ways to improve the system of rehabilitation and re-socialization of these individuals.

The authors found out the peculiarities of addiction from drugs and psychotropic substances, including its physical and mental aspect. It is concluded that addiction to addictive substances is a bio-psycho-socio-spiritual personality disorder, namely, a disease that requires treatment and necessitates social security from the state. The concept of "rehabilitation" and "re-socialization" is defined, as well as the provisions of the Ukrainian legislation on drug addiction and provision of social services to addicts from drugs and psychotropic substances are analyzed.

The article found out with the actual problems of rehabilitation and re-socialization of people addicted to drugs and psychotropic substances, in particular the lack of unity of legislation in this area, the lack of state financial support to private rehabilitation centers, as well as the existence of stigmatization and discrimination against persons.

A comprehensive approach to the rehabilitation and re-socialization of drug addicts and combating the phenomenon of drug addiction is proposed, the key components of which are: adoption of a separate law "About medical and social rehabilitation of drug addicts and psychotropic substances"; creation of a network of state rehabilitation institutions and providing financial support to private rehabilitation centers for persons addicted to drugs and psychotropic substances; conducting educational work among the population in order to overcome the phenomenon of stigmatization and discrimination of drug addicts in society.

Key words: addiction, addict, person addicted on addictive substance, addictive substances, drugs and psychotropic substances, rehabilitation, re-socialization.

Актуальність. Відповідно до статті 1 Конституції України, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Згідно із статтею 3 Основного Закону нашої держави людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Із вищезазначених положень Конституції випливає, що Українська держава має гарантувати соціальну справедли-

вість і соціальну безпеку особи, високий рівень соціальної захищеності всіх громадян.

Проте в сучасних реаліях Української держави вищезазначені норми Конституції переважно мають декларативний характер. На цьому етапі актуальною є проблема соціальних гарантій щодо осіб, які мають залежність від наркотичних чи психотропних речовин. В Україні, за даними останнього біоповедінкового дослідження, оці-

ночна кількість людей, які вживають наркотики ін'єкційно, становить триста сімнадцять тисяч осіб (на підконтрольній території України) [2].

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного підходу відповідно до міжнародних зобов'язань України та дотримання прав людини. Незважаючи на гуманізацію наркополітики нашої держави протягом останнього десятиліття, до осіб, залежних від адиктивних речовин, все ще застосовуються репресивні заходи, які лише загострюють проблему споживання та розповсюдження наркотичних і психотропних речовин. Для того, щоб досягти результатів у боротьбі з розповсюдженням та вживанням наркотичних і психотропних речовин, найперше необхідними є ефективне лікування та подальша реабілітація й ресоціалізація залежних осіб.

Метою статті є з'ясування актуальних проблем правового регулювання реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин, та визначення шляхів їхнього вирішення.

Завданнями є:

- охарактеризувати залежність від адиктивних речовин;
- визначити сучасний стан і проблеми реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин, в Україні;
- визначити шляхи вдосконалення правової основи системи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин, в Україні.

Останнім часом термін «адикція» часто вживається як рівнозначний залежності, припускаючи всі фізіологічні і психічні симптоми, що виникають під час тривалого вживання адиктивних речовин. Це – зростання толерантності до засобу, яким зловживають, постійна занепокоєність тим, як його дістати й вжити, незважаючи на передбачення згубних наслідків, а також повторні зусилля припинити зловживання без помітного успіху тощо. Суб'єкт адиктивної поведінки позначається терміном «адикт» – це залежна особа, що має нав'язливу потребу в повторі певних дій і нездатна самостійно її припинити (в англ. addict – це залежна особа).

А.А. Галузинський зазначає, що особа наркомана і психофізіологічні аспекти формування наркотичної залежності є одними з основних ланок у проблемі розуміння наркоманії. Проаналізувавши ці категорії, можна надати об'єктивну оцінку його діяння. Наркоман – це залежна від наркотиків особа. Наркоманія – тяжке захворювання, яке вражає увесь організм і призводить до передчасної смерті [3].

Л.М. Литвинчук наголошує, що систематичне вживання наркотичних засобів зумовлює біологічні зміни в організмі, коли психоактивна речовина, ставши звичною, активно бере участь у фізіологічних процесах. Крім того, відбуваються особистісні зміни як наслідок хронічної інтоксикації та психологічної адаптації індивіда, а також порушення соціального функціонування хворого наркоманією, на якого суспільство діє репресивно. Намагаючись зберегти свої уявлення про світ і самого себе, хворі на наркоманію будують систему психологічного захисту. При цьому власний досвід спотворюється або ігнорується повністю, а структура особистості стає ригідною [4, с. 111].

За даними підручника з валеології, наркоманія – це захворювання, яке виникає внаслідок вживання специфічних препаратів, які отримали загальну назву «наркотики». Воно характеризується нездатністю стриматись від споживання постійно зростаючої кількості наркотиків. При цьому виникає стійка фізична та психічна залежність від них, що проявляється ураженнями внутрішніх органів, розладами психіки, розвитком абстинентного синдрому (від «abstinentia») – повне утримання від уживання чогось), так званої ломки у наркоманів або похмілля в алкоголіків. Споживання наркотиків викликає наркотичну ейфорію

(від «euphoria» – піднесеність), досягнення якої вимагає з часом усе більшої їхньої кількості, усі бажання зводяться до одного – дістати все більше й більше наркотичної речовини [5].

Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» визначає наркоманію як психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною; а особа, хвора на наркоманію, – особа, яка страждає на психічний розлад, що характеризується психічною та (або) фізичною залежністю від наркотичного засобу чи психотропної речовини, і якій за результатами медичного обстеження, проведеного відповідно до цього Закону, встановлено діагноз «наркоманія» [6].

Отже, залежність від адиктивних речовин (наркотичних засобів і психотропних речовин) є біологічним, психічним, соціальним і духовним розладом особистості, який потребує насамперед лікування, зокрема, від фізичної залежності (за її наявності), а надалі – реабілітації особи як повноцінного члена соціуму. ВООЗ визначає реабілітацію наркозалежних як процес, в результаті якого особа, яка вживає наркотичні засоби і психотропні речовини, досягає оптимального стану здоров'я, психологічних функцій і соціального благополуччя. Реабілітація йде за початковою фазою лікування (яка може включати детоксикацію, медикаментозне і психіатричне лікування) [7]. Структурними складниками ресоціалізації наркозалежних осіб є такі взаємообумовлені та взаємозалежні один від одного процеси, як реабілітація (фізична, психологічна, соціальна реабілітація як процеси відновлення особистості на різних рівнях), соціальна адаптація, що дасть змогу пристосуватися наркозалежному до умов соціального середовища, яке постійно змінюється, та інтеграція, яка забезпечить поєднання із соціальним середовищем; ці процеси в їхній сукупності дають змогу особистості досягти самореалізації в гармонії із соціальним середовищем [8].

Безумовно, наркоманія завдає величезної шкоди суспільству, проте вона не є злочином. Злочином, який потребує кримінального переслідування, є розповсюдження наркотиків. Натомість вживання адиктивних речовин і залежність від них є хворобою, а хворі не можуть бути ізольовані у місцях позбавлення волі. Ця хвороба насамперед має бути визнана законодавцем соціальним ризиком, тому залежні від наркотичних засобів і психотропних речовин повинні отримувати соціальне забезпечення з боку держави.

Зараз Україною зроблено перші кроки у сфері гуманізації наркополітики та захисту прав залежних осіб. У 2013 р. було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р «Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року», а Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 56-р затверджено план заходів на 2019–2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року. Метою Стратегії є забезпечення розв'язання проблеми наркотиків у суспільстві в інтересах людини, надійного захисту громадського здоров'я і безпеки держави від загрози поширення наркоманії та наркозлочинності. Серед завдань, які покликана розв'язати Стратегія, слід виділити такі: психосоціальну реабілітацію хворих на наркоманію; створення умов для ресоціалізації осіб, що відбувають покарання за вчинення наркозлочинів; впровадження практики здійснення лікувальних заходів як альтернативи кримінальному покаранню наркозалежних осіб, які вчинили незначні правопорушення; створення умов для співпраці держави з інститутами громадянського суспільства у формуванні та реалізації наркополітики [9].

Голова Наглядової ради ГО «Довгі літа», співзасновник Євразійського інституту наркополітики Андрій Тимошенко звертає увагу на те, що вищезазначена Стратегія побудована насамперед на гуманістичній спрямованості, увага акцентується на дотриманні основних прав і свобод споживачів наркотиків [10].

Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 741 «Про затвердження типових положень про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді» включає в себе Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації. Відповідно до Типового положення центр соціально-психологічної реабілітації є спеціалізованим закладом соціального захисту, в якому на добровільних засадах тимчасово перебувають особи, які пройшли курс лікування залежності від наркотичних засобів чи психотропних речовин у закладах охорони здоров'я та потребують отримання соціальних послуг з урахуванням їхніх потреб і принципу забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. Він може утворюватися місцевою державною адміністрацією, органом місцевого самоврядування, благодійною організацією та громадським об'єднанням за наявності необхідної матеріально-технічної бази (зокрема, приміщень, що відповідають санітарно-гігієнічним вимогам, вимогам пожежної безпеки) та не має на меті одержання прибутку [11].

1 січня 2020 р. було введено в дію новий Закон України «Про соціальні послуги», відповідно до якого соціальні послуги – це дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їхніх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Законом також визначено чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини, до яких належать також психічні та поведінкові розлади, зокрема, внаслідок вживання психоактивних речовин. Відповідно до Закону надавачами соціальних послуг державного/комунального сектору можуть бути установи/заклади надання соціальних послуг (стаціонарні, реабілітаційні, тимчасового перебування). Соціальні послуги мають надаватися згідно з певними державними стандартами. Зокрема, Наказом Міністерства соціальної політики України від 18 травня 2015 р. № 514 затверджено Державний стандарт соціальної адаптації [12].

Сучасне законодавство в Україні хоча і створює певну базу для надання соціальних послуг особам, залежних від адиктивних речовин, проте воно є досить розпоршеним і не спроможне забезпечити створення цілісної та ефективної системи лікування, реабілітації та ресоціалізації наркозалежних. Крім того, хоча законом і передбачено створення реабілітаційних закладів державного та комунального сектору, у сучасних умовах діють головним чином реабілітаційні центри, засновниками яких є громадські, благодійні, релігійні організації. Наприклад, Київський центр здорової молоді, МБО «Реабілітаційний центр «Сходи», ГО «РЦ «Троїцький», Центр терапії залежностей «Фенікс» та інші [13]. Однак їхніх можливостей не вистачає, щоби забезпечити всіх, хто цього потребує, необхідним мінімальним обсягом якісних реабілітаційних заходів. Без державної підтримки неможливо забезпечити задоволення потреб якісного лікування, реабілітації та ресоціалізації залежних від адиктивних речовин. Державні заклади, які забезпечували б процес повної реабілітації хворого наркотично залежністю, в Україні не функціонують. Отож, незважаючи на прогресивні положення Стратегії, практика пішла не так далеко: хворі залежністю від наркотичних засобів і психотропних речовин не мають жодних соціальних гарантій із боку держави.

Як слушно зауважує О.Ю. Вовкогон, у правовому визначенні реабілітація залежних від психоактивних речовин в Україні є дещо відокремленою від ініціатив держави. Зокрема, досі немає єдиного закону, який регулював би сферу реабілітації залежних в Україні. Найбільш

зацікавленими у розвитку цієї сфери є самі залежні та їхні родичі. Хоча і є велика кількість різних реабілітаційних програм, вони не утворюють єдиної системи. Нормативне забезпечення в цьому разі не є джерелом практики, а навпаки – практика потребує державного правового захисту [14, с. 96]. Також варто звернути увагу на думку Ю.І. Чернецької про те, що в нашій державі щодо забезпечення прав осіб, які вживають наркотичні речовини, зберігається стабільно напружена ситуація щодо визначення правового статусу такої особи, наявні проблеми стигматизації та дискримінації наркозалежних.

Отже, реалії сьогодення вимагають комплексного вирішення вищезазначених проблем. При цьому не слід зменшувати вагу питань щодо необхідності проведення досліджень, які стосуються наукового обґрунтування, моніторингу й оцінки ефективності напрямів роботи з наркоспоживачами, вдосконалення програм профілактики, реабілітації та їхньої ресоціалізації в Україні, а також необхідності розвитку мережі відповідних науково-дослідних організацій. Вчена Ю.І. Чернецька також вказує, що перспективним напрямом дослідження проблеми ресоціалізації наркозалежних є адаптація закордонних технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи і розроблення власних дієвих засобів соціально-педагогічної допомоги таким особам на основі здійсненого аналізу [15, с. 225].

Крім того, задля створення цілісної та ефективної системи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин, необхідно прийняти окремий Закон «Про медико-соціальну реабілітацію осіб, залежних від наркотичних засобів та психотропних речовин», який повністю урегулював би правовий статус осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин; правовий статус закладів реабілітації та ресоціалізації цих осіб; вимоги до фахівців, які працюють у таких закладах; питання щодо фінансування тощо.

Крім того, на нашу думку, доцільно передбачити створення мережі державних і комунальних закладів реабілітації та ресоціалізації, а також додаткове фінансування з державного та місцевого бюджетів закладів реабілітації та ресоціалізації приватного сектору з метою забезпечення доступу якомога більшої кількості осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин, до вищезазначених послуг. Безумовно, також необхідно здійснювати просвітницьку роботу серед населення з метою профілактики наркотизму та подолання стигматизації наркозалежних.

Висновки. Залежність від адиктивних речовин (а саме: наркотичних засобів і психотропних речовин) є, насамперед, хворобою – біо-психо-соціо-духовних розладом особистості, вона завдає шкоди як фізичному, так і психічному здоров'ю особи; залежність від адиктивних речовин завдає шкоди інституту сім'ї та соціуму загалом. Зважаючи на вищезазначене, а також на те, що обов'язком правової соціальної держави є захист соціально вразливих верств населення, то наркозалежні особи також мають право бути об'єктом опіки держави.

На сучасному етапі розвитку нашої держави відбувається гуманізація наркополітики України, робляться спроби створення якісної системи надання медичних і соціальних послуг наркозалежним, проте все ще спостерігаються явища стигматизації та дискримінації останніх, присутній репресивний підхід. Задля захисту цієї категорії населення, а також ефективної боротьби з явищем наркоманії держава має створювати матеріально-технічну базу для комплексного лікування, реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин.

Чинним законодавством України нині не передбачено ефективної системи лікування та ресоціалізації цих осіб. Послуги реабілітаційних центрів, заснованих громадськими та благодійними організаціями, є доступними

лише обмеженому колу осіб. Зважаючи на те, що ефективна реабілітація та інтеграція в суспільство залежних – це не лише допомога окремим особам, але й значний крок до зниження наркотизму взагалі, доцільним є передбачити певні заходи задля створення цілісної та ефективної системи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин.

Найперше необхідно проводити просвітницькі заходи серед населення з метою профілактики наркоманії та подолання стигматизації і дискримінації наркозалежних (зокрема, присвячувати цій темі уроки в школах, проводити вуличні акції тощо). Це необхідно, зокрема, для того, щоб соціум міг приймати хворих залежністю від адиктивних речовин і полегшити їхню інтеграцію в суспільство. У програми соціальної адаптації наркозалежних необхідно обов'язково включати інформаційно-просвітницьку та психологічну роботу із сім'ями залежних, зокрема передбачити можливість спільного проходження програми реабілітації.

По-друге, доцільно розвивати мережу державних і недержавних науково-дослідних установ, які займа-

ються дослідженням питань профілактики наркоманії та розробленням програм реабілітації і ресоціалізації наркозалежних.

По-третє, необхідним є прийняття окремого Закону «Про медико-соціальну реабілітацію осіб, залежних від наркотичних засобів та психотропних речовин», який повністю урегулював би всі аспекти задля створення цілісної та ефективної системи реабілітації та ресоціалізації осіб, залежних від адиктивних речовин.

Доцільно створити мережу державних і комунальних закладів реабілітації та ресоціалізації, а також надавати додаткове фінансування з державного та місцевого бюджетів закладам реабілітації та ресоціалізації приватного сектору з метою забезпечення доступу якомога більшої кількості осіб, залежних від наркотичних засобів і психотропних речовин, до медичних і соціальних послуг.

Нарешті, обґрунтованим є, на нашу думку, залучення до співпраці із закладами реабілітації та ресоціалізації залежних осіб громадських спортивних організацій із метою спільної профілактичної роботи та пропагування здорового способу життя серед хворих залежністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Наркозалежність – це хвороба, а не злочин. *Центр громадського здоров'я МОЗ України*. URL: <https://phc.org.ua/news/narkozalezhnist-ce-khvoroba-ne-zlochyn>.
3. Галузинский А.А. Личность наркомана, психофизиологические аспекты формирования наркотической зависимости. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-narkomana-psihofiziologicheskie-aspekty-formirovaniya-narkoticheskoy-zavisimosti>.
4. Литвинчук Л.М. Психологічні засади реабілітації наркозалежних осіб : дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.04 – медична психологія. Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, Київ, 2018. 414 с.
5. Грибан В.Г. Валеологія : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 256 с. URL: https://pidruchniki.com/14051003/meditsina/narkomaniya_rozповovsyudzhennya.
6. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15 лютого 1995 р. №62/95-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80/ed20130811/find?text=%CD%E0%F0%EA%EE%EC%E0%ED%B3%FF>.
7. Lexicon of alcohol and drug terms published by the World Health Organization. WHO. URL: https://www.who.int/substance_abuse/terminology/who_lexicon/en.
8. Чернецька Ю.І. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2016. URL: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/chernetska_d.pdf.
9. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-%D1%80>.
10. Тимошенко А. Преступники или пациенты: как победить наркоманию в Украине. *MIND*. URL: <https://mind.ua/ru/openmind/20182727-prestupniki-ili-pacienty-kak-pobedit-narkomaniyu-v-ukraine>.
11. Про затвердження типових положень про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді : Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 741. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2017-%D0%BF#n237>.
12. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n452>.
13. Допомога наркозалежним в Україні: довідник реабілітаційних центрів / Анічин Є.М., Дикань З.В., Сєдих С.М. Київ : Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні, 2014. 68 с. URL: <http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/sprvochnik2014.pdf>.
14. Вовкогон О.Ю. Реабілітація залежних від наркотичних речовин: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА. Серія : Соціологічні науки*. 2009. Т. 96. С. 94–98.
15. Чернецька Ю.І. Сучасний стан та шляхи розв'язання проблеми ресоціалізації наркозалежних осіб в Україні та за кордоном. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 220–226.